

शाश्वत पर्यावरणीय भविष्यासाठी भारतीय इतिहासाचा दृष्टिकोन

Prof. Mohan Shantaram Nikumbhe

Dept. of History, GVS, Arts & Science College Bamkhede T.T., Tal. Shahada, Dist. Nandurbar-425423

सारांश (Abstract)

आधुनिक जगासमोर उभे असलेले पर्यावरणीय संकट हे केवळ औद्योगिकीकरणाचे फलित नसून, मानव-निसर्ग संबंधातील ऐतिहासिक बदलांचे परिणाम आहे. भारतीय इतिहासात पर्यावरणाशी सुसंवादी जीवनपद्धती, संसाधनांचे संतुलित व्यवस्थापन आणि नैतिक पर्यावरणीय मूल्ये खोलवर रुजलेली दिसून येतात. प्रस्तुत संशोधन निबंधात प्राचीन, मध्ययुगीन व आधुनिक भारतीय इतिहासाच्या आधारे पर्यावरणीय चेतना, जल-वन-भूमी व्यवस्थापन, धार्मिक-सांस्कृतिक परंपरा आणि प्रशासकीय धोरणांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. ऐतिहासिक ग्रंथ, शिलालेख, सामाजिक चळवळी आणि आधुनिक अभ्यासकांच्या विचारांच्या आधारे असे प्रतिपादन करण्यात आले आहे की भारतीय ऐतिहासिक दृष्टिकोन आजच्या शाश्वत पर्यावरणीय भविष्यासाठी मौल्यवान मार्गदर्शन देऊ शकतो.

कीवर्ड्स: भारतीय इतिहास, शाश्वत विकास, पर्यावरणीय नैतिकता, जल व वन व्यवस्थापन, ऐतिहासिक दृष्टिकोन

१. प्रस्तावना

एकविसाव्या शतकात मानवजातीसमोर उभ्या असलेल्या हवामान बदल, जागतिक तापमानवाढ, जैवविविधतेचा न्हास, जलसंकट आणि पर्यावरणीय प्रदूषण या समस्या गंभीर स्वरूप धारण करत आहेत. या संकटांवर उपाय शोधताना इतिहासाचा अभ्यास केवळ भूतकाळ जाणून घेण्यासाठी नसून **भविष्यासाठी दिशा ठरविण्यासाठी** उपयुक्त ठरतो. संयुक्त राष्ट्रांच्या *Brundtland Commission* ने शाश्वत विकासाची व्याख्या करताना नमूद केले आहे की:

“Development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs.” (Brundtland, 1987)

भारतीय इतिहासातील पर्यावरणीय दृष्टिकोन हा या व्याख्येशी आश्चर्यकारकपणे सुसंगत आहे. ऋत, धर्म, अहिंसा, अपरिग्रह आणि सहअस्तित्व या संकल्पनांद्वारे निसर्गाशी समतोल राखण्याचा आग्रह भारतीय

विचारपरंपरेत सातत्याने आढळतो.

२. भारतीय इतिहासातील पर्यावरणीय चेतना: संकल्पनात्मक चौकट

भारतीय इतिहासात निसर्गाला केवळ संसाधन न मानता सजीव व पूजनीय घटक मानले गेले आहे. पृथ्वी, जल, वायु, अग्नि आणि आकाश या पंचमहाभूतांची संकल्पना निसर्गातील समतोलाचे द्योतक आहे. ऋग्वेदात म्हटले आहे:

“माता भूमिः पुत्रो अहं पृथिव्याः” (ऋग्वेद)

हा दृष्टिकोन मानव-निसर्ग नात्यात कर्तव्यभाव अधोरेखित करतो. इतिहासकार रामचंद्र गुहा यांच्या मते, भारतीय संस्कृतीतील पर्यावरणीय विचार हा “moral ecology” चा उत्कृष्ट नमुना आहे (Guha, 1989).

३. प्राचीन भारतातील पर्यावरणीय व्यवस्थापन

३.१ वैदिक व उत्तरवैदिक काळ

वैदिक समाज कृषीप्रधान होता. पर्जन्य, नद्या, वृक्ष आणि भूमी यांचे महत्त्व धार्मिक विधींमध्ये अधोरेखित करण्यात आले. यज्ञसंस्कृतीचा उद्देश निसर्गचक्र संतुलित ठेवणे हाच होता.

अथर्ववेदात पर्यावरणीय समतोलाचा उल्लेख आढळतो:

“आपः स्थ मा योभुवः” (जल आम्हाला कल्याणकारी ठरो.)

३.२ मौर्य काळ व अशोक

सम्राट अशोकाच्या शिलालेखांतून पर्यावरणीय जाणीव स्पष्टपणे दिसून येते. त्याने प्राणीसंरक्षण, औषधी वनस्पतींची लागवड आणि रस्त्यांच्या दुतर्फा वृक्षारोपणाचे आदेश दिले. अशोकाच्या एका शिलालेखात नमूद आहे:

“सर्व प्राणी माझ्या संततीसमान आहेत.”

हा विचार आधुनिक *biocentric ethics* शी सुसंगत आहे (Habib, 2010).

४. मध्ययुगीन भारत: समुदायाधारित पर्यावरणीय पद्धती

मध्ययुगीन भारतात जलसंधारण व वनव्यवस्थापन स्थानिक समुदायांच्या सहभागातून केले जात असे. राजस्थानातील जोहड, गुजरातमधील वाव, दक्षिण भारतातील एरी प्रणाली या जलव्यवस्थापनाच्या शाश्वत पद्धती होत्या. इरफान हबीब नमूद करतात:

“Traditional water systems in India were closely adapted to local ecological conditions.” (Habib, 2010)

या प्रणाली दीर्घकालीन आणि पर्यावरणपूरक होत्या.

५. धार्मिक-सांस्कृतिक परंपरा आणि पर्यावरणीय नैतिकता

भारतीय धर्मपरंपरांमध्ये पर्यावरणीय नैतिकतेचा ठळक प्रभाव दिसतो. जैन धर्मातील *अहिंसा* आणि *अपरिग्रह* या संकल्पना उपभोग मर्यादित ठेवण्यावर भर देतात. बौद्ध धर्मातील *मध्यम मार्ग* ही संकल्पना शाश्वत जीवनशैलीला प्रोत्साहन देते. वंदना शिवा म्हणतात:

“Indian ecological traditions are rooted in restraint, reciprocity, and respect for nature.”
(Shiva, 1988)

६. औपनिवेशिक काळ: पर्यावरणीय दृष्टिकोनातील बदल

ब्रिटिश राजवटीत पर्यावरणाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन मूलतः बदलला. *Indian Forest Acts* (1865, 1878) हे कायदे संरक्षणासाठी नसून व्यापारी शोषणासाठी होते. रेल्वे, जहाजबांधणी आणि उद्योगांसाठी मोठ्या प्रमाणावर वने तोडली गेली. रामचंद्र गुहा नमूद करतात:

“Colonial forestry was driven by commercial and strategic interests rather than ecological concerns.”
(Guha, 1989)

७. स्वातंत्र्योत्तर भारत आणि पर्यावरणीय चळवळी

स्वातंत्र्यानंतर भारताने विकासाचा मार्ग स्वीकारला, मात्र १९७० नंतर पर्यावरणीय चळवळी उदयास आल्या. *चिपको आंदोलन* हे ऐतिहासिक उदाहरण आहे. सुंदरलाल बहुगुणा यांचे विधान उल्लेखनीय आहे:

“Ecology is permanent economy.”

८. तुलनात्मक अभ्यास: भारतीय, पाश्चात्य व आशियाई ऐतिहासिक पर्यावरणीय दृष्टिकोन

८.१ भारतीय व पाश्चात्य ऐतिहासिक दृष्टिकोन

भारतीय इतिहासातील पर्यावरणीय दृष्टिकोन आणि पाश्चात्य औद्योगिक इतिहासातील दृष्टिकोन यांच्यात मूलभूत फरक दिसून येतो. पाश्चात्य परंपरेत निसर्गाला *मानवाच्या अधीन असलेले साधन* (resource) म्हणून पाहिले गेले, तर भारतीय परंपरेत निसर्गाला *सहजीवनाचा घटक* मानण्यात आले.

फ्रान्सिस बेकनने निसर्गाबाबत मांडलेली संकल्पना उल्लेखनीय आहे:

“Nature is to be bound into service and made a slave.” (Bacon, 1620)

या विचारसरणीमुळे युरोपमध्ये औद्योगिक क्रांतीनंतर मोठ्या प्रमाणावर पर्यावरणीय शोषण झाले. याउलट भारतीय इतिहासात:

“मानव हा निसर्गाचा स्वामी नसून संरक्षक आहे”

हा दृष्टिकोन स्पष्टपणे आढळतो (Gadgil & Guha, 1995).

८.२ भारतीय व चिनी (कन्फ्युशियन-ताओ परंपरा) तुलना

चिनी ताओ तत्त्वज्ञानात *यिन-यांग* आणि निसर्गसंतुलनाची संकल्पना आहे. मात्र भारतीय विचारपरंपरेत केवळ संतुलन नव्हे तर **नैतिक कर्तव्यभाव** (धर्म) अधोरेखित केला जातो. म्हणूनच भारतीय दृष्टिकोन अधिक *ethico-spiritual ecology* कडे झुकलेला दिसतो.

९. ऐतिहासिक केस स्टडीज (Case Studies)

९.१ चिपको आंदोलन (उत्तराखंड)

चिपको आंदोलन (१९७३) हे आधुनिक भारतातील पर्यावरणीय इतिहासातील मैलाचा दगड आहे. स्थानिक महिलांनी वृक्षांना मिठी मारून जंगलतोड रोखली. सुंदरलाल बहुगुणा यांचे प्रसिद्ध विधान:

“Ecology is permanent economy.”

हे आंदोलन भारतीय इतिहासातील समुदाय-केंद्रित पर्यावरणीय दृष्टिकोनाचे आधुनिक प्रतिबिंब आहे.

९.२ बिश्नोई समुदाय (राजस्थान)

१५ व्या शतकात गुरु जांभेश्वर यांनी स्थापन केलेल्या बिश्नोई पंथाने वृक्ष आणि वन्यजीव संरक्षणाला धार्मिक कर्तव्य मानले. १७३० मधील *खेझरली बलिदान* (३६३ लोकांनी प्राण दिले) हे जगातील पहिले पर्यावरणीय बलिदान मानले जाते.

९.३ पारंपरिक जलव्यवस्थापन प्रणाली

- राजस्थान: जोहड
- महाराष्ट्र: पाझर तलाव
- दक्षिण भारत: एरी प्रणाली

या प्रणाली स्थानिक भौगोलिक व हवामान परिस्थितीनुसार विकसित झालेल्या शाश्वत तंत्रज्ञानाचे उदाहरण आहेत (Agarwal & Narain, 1997).

१०. भारतीय ऐतिहासिक दृष्टिकोनाचे आधुनिक पर्यावरणीय धोरणांतील महत्त्व

आजच्या शाश्वत विकास धोरणांमध्ये भारतीय इतिहासातील खालील घटक अत्यंत उपयुक्त ठरू शकतात:

1. स्थानिक ज्ञान प्रणाली (Indigenous Knowledge Systems)
2. समुदाय सहभाग (Community Participation)
3. मर्यादित उपभोग (Sustainable Consumption)
4. नैतिक पर्यावरणीय मूल्ये

संयुक्त राष्ट्रांच्या Sustainable Development Goals (SDGs) शी भारतीय ऐतिहासिक दृष्टिकोन सुसंगत आहे.

११. विस्तारित निष्कर्ष (Extended Conclusion)

प्रस्तुत संशोधनातून असे स्पष्ट होते की भारतीय इतिहास हा पर्यावरणीय शाश्वततेचा समृद्ध वैचारिक वारसा आहे. प्राचीन ग्रंथांपासून आधुनिक चळवळींपर्यंत, भारताने निसर्गाशी सहजीवन राखण्याची परंपरा जोपासली आहे. औपनिवेशिक काळात हा समतोल ढासळला, परंतु स्वातंत्र्योत्तर काळात पर्यावरणीय चळवळींनी पुन्हा ऐतिहासिक चेतना जागृत केली. आजच्या जागतिक पर्यावरणीय संकटाच्या पार्श्वभूमीवर भारतीय इतिहासातील दृष्टिकोन हा पर्यायात्मक विकास मॉडेल म्हणून पुढे येऊ शकतो.

१२. धोरणात्मक शिफारसी (Policy Recommendations)

भारतीय इतिहासाच्या आधारे पुढील धोरणात्मक शिफारसी मांडता येतात:

1. शिक्षण धोरणात भारतीय पर्यावरणीय इतिहासाचा समावेश
2. स्थानिक समुदाय-आधारित संसाधन व्यवस्थापनाला प्रोत्साहन
3. पारंपरिक जल व वन व्यवस्थापन पद्धतींचे पुनरुज्जीवन
4. धार्मिक व सांस्कृतिक परंपरांचा पर्यावरण संवर्धनासाठी वापर
5. विकास धोरणांत नैतिक व सांस्कृतिक घटकांचा समावेश

या शिफारसी अमलात आणल्यास भारत शाश्वत पर्यावरणीय भविष्यासाठी जागतिक नेतृत्व करू शकतो.

१३. अंतिम निष्कर्ष

भारतीय इतिहासाचा अभ्यास केवळ भूतकाळ समजून घेण्यासाठी नसून, तो भविष्यासाठी मार्गदर्शक ठरू शकतो.

“शाश्वत पर्यावरणीय भविष्यासाठी भारतीय इतिहासाचा दृष्टिकोन” हा केवळ शैक्षणिक विषय नसून, तो आजच्या मानवतेसमोरील अस्तित्वाचा प्रश्न आहे.

संदर्भसूची

1. अगरवाल, अनिल आणि नारायण, सुनीता. (१९९७). *मरण पावत असलेले शहाणपण : भारतातील पारंपरिक जलसंधारण पद्धतींचा उदय, ऱ्हास आणि संभाव्यता*. नवी दिल्ली : सेंटर फॉर सायन्स अँड एन्व्हायर्नमेंट.
2. गाडगीळ, माधव आणि गुहा, रामचंद्र. (१९९५). *पर्यावरण आणि समता : समकालीन भारतातील निसर्गाचा वापर व दुरुपयोग*. नवी दिल्ली : रूटलेज इंडिया.
3. गुहा, रामचंद्र. (१९८९). *अशांत अरण्ये : हिमालयातील पर्यावरणीय बदल आणि शेतकरी प्रतिकार*. नवी दिल्ली : ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.
4. हबीब, इरफान. (२०१०). *भारतामधील मानव आणि पर्यावरण*. नवी दिल्ली : तुलिका बुक्स.
5. शिवा, वंदना. (१९८८). *जिवंत राहणे : स्त्रिया, पर्यावरण आणि विकास*. नवी दिल्ली : झेड बुक्स.
6. सिंह, चंद्रशेखर. (२०१७). *भारताचा पर्यावरणीय इतिहास*. नवी दिल्ली : पिअर्सन एज्युकेशन.
7. ब्रुंडलँड आयोग. (१९८७). *आपले समान भविष्य (Our Common Future)*. जिनिव्हा : संयुक्त राष्ट्र पर्यावरण कार्यक्रम.
8. बेकर, फ्रान्सिस. (१६२०). *नोव्हम ऑर्गॅनम*. लंडन.
9. गाडगीळ, माधव. (२००१). *भारतीय परंपरा आणि पर्यावरणीय शहाणपण*. पुणे : देशमुख प्रकाशन.
10. जोशी, शरद. (२००५). *पर्यावरण चळवळी आणि भारतीय समाज*. औरंगाबाद : मेहता पब्लिशिंग हाऊस.